

Marko Grčić

BULCSÚ LÁSZLÓ – U POTRAZI ZA SAVRŠENIM JEZIKOM I ZA APSOLUTNIM PRIJEVODOM

Neka budu prevodioci
(Let There Be Translators)

*Jahve reče: "Zbilja su jedan narod, s jednim jezikom za sve!
[...] Hajde da sidemo i jezik im pobrkamo, da jedan drugome govora ne razumije."*

Postanak 11, 6,7

When God confused our languages, he uttered

Kada Bog pobrka jezike naše, on prozbori
safirnim glasom: "Neka budu prevodioci!
Bilo je već čarobnjaka, grabancijaša
i alkemičara, ali je nešto nedostajalo:
drveće su pretvarali u smaragde, lokve u oceane."

Bog će opet: "Neka bude drvodjelja
daskama da spajaju rubove, šupere spojeve, pričvršćuju grede."
I to bi dobro.

Bog reče: "Blagoslovljen bio graditelj
koji ostavi toranj svoj te se odvрати od cigle i žbuke
da se divi plamenu, kovač koji pipka
vile, rukuje prekladima, podžiže žar ugljena,
rasplamsava viganj i dva željeza vari u jedno."

Slava da je čovjeku koji je ime svoje ispisao
tuđim rukopisom, koji govori tuđim glasovima,
koji, poznajući tek briješt, zamišlja drveta *ceibā*
i čempresa kao da su njegovi,
u svakome ograničenju nalazeći novu glazbu.

Svet da je onaj koji je svoj govor izgubio radi drugih,
koji je u službu drugom stavio svoje pero, koji je pustio
oslabjeli svoj pogled
da se mijenja kako se vatra mijenja, sve dok ne spazi
vatru same zemlje, blistavu klisuru riječi.

Grace Schulman

I.

Jedna fotografija iz 2012. razlepršala je jata uspomena, skrivenih u polu-
tami blizu osam desetljeća života, od čega sam najveći dio proveo kao no-
vinski urednik u *Vjesniku u srijedu*, *Startu* i *Globusu*, u sastavu izvanredno

sposobnih ekipa što su ih vodili (da spomenemo samo neke) veliki glavni urednici Krešimir Džeba, Sead Saračević, Mladen Pleše, Denis Kuljiš, Davor Butković i dr., s nakladama o kojima danas ne možemo ni sanjati, pri čemu sam, s vremenom, postao svojevrsna žrtva profesionalne orijentacije. Naviknut, naime, u dugogodišnjem poslu da, čak usred *današnjih* obveza, neprekidno razmišljam o *sutrašnjem* danu, uvelike sam zapustio moć retrospektivne introspekcije, često nesposoban da povežem, bez izvanjske pomoći, dvije-tri najsvježije uspomene.

Na spomenutoj se fotografiji, koju je snimio Goran Pavelić - Pipo, vide prof. dr. Bulcsú László, na proslavi njegova devedesetoga rođendana u Društvu sveučilišnih nastavnika u Zagrebu, 9. listopada, i ja dok, očito razdragano, slušam njegovo izlaganje o akkadskoj versifikaciji.

Ne toliko ezoterična tema koliko sama profesorova usredotočenost na problem vratili su me u doba kad sam, i na njegov poticaj, razvio s njim svojevrsan sinovsko-očinski odnos koji više nikad nisam prevladao, a nisam se ni trudio.

Kad je on, 1952., došao za nastavnika ruskoga i engleskoga na Gimnaziju u Sinju, naime, njemu je bilo tridesetak, a meni četrnaestak godina. Njegovo neobično (mađarsko) ime i prezime, njegova velika lingvistička erudicija, njegovi iznenadni pedagoški zahvati istodobno su zbunjivali i poticali: premda smo, npr., već od 1. razreda učili ruski, on je naše slabo znanje otpisao rečenicom: *Eto vsě ošibočno!* ("Sve je to pogrešno!") i počeo nas poučavati otpočetka, od ćirilične azbuke, s opomenom da se nikad nećemo moći služiti ruskim (ili srpskim) rječnicima ako je ne svladamo. To se, u mojem slučaju, pokazalo dugoročno korisnim, jer i danas, kad mi treba, nosim u glavi ćirilični slovni poredak što sam ga tada naučio, a spontano slijedim engleski kad mi treba latinica, naprosto zato što sam ga prvo naučio (prije hrvatskoga). Što se ruskoga tiče, premda taj jezik ne znam, ali se njime pristojno služim, i danas mi, iz dječaćkoga doba, u ušima zvone razlike između tih dvaju jezika koje nam je on utuvio u glavu kao opasne zamke: *znoj* na ruskom znači *žega*, *žir* znači *mast*, *ponos* znači *proljev*, *cvet* znači *boja*, *promyšlennost'* znači *industrija* itd. Da bi nam ilustrirao opasnost od prividnih sličnosti, ispričao nam je ovu zgodu. Neki viši oficir JNA, koji je završio vojnu akademiju u Moskvi, obratio se okupljenim Rusima ovim poklikom: "Da zdravstvuet Krasnaja armija, *ponos* Sovetskogo Sojuza!" (Tek sam mnogo poslije vidio rukopisni *Rusko-hrvatski razlikovni rječnik* njegova profesora Stjepana Ivšića, što mi ga je pokazao /danas pokojni/ poznati arheograf i bibliotekar Šime Jurić, čuvar rarā u NSK-u, moj sinjski suzavičajnik i, sve do njegove smrti, moj kućni prijatelj.)

Bilo je to doba kad su se podovi kinodvorana mazali nekom tvari što je snažno mirisala na naftu, kad su se đaci, za velikoga odmora, iz kazana hranili bijelom kavom od prženoga mljevenog ječma i mlijeka u prahu, s velikim komadom kruha s crvenkastožutim sirom, kad su siromašne obitelji – a rat je mnoge osiromašio – dobivale velike mesne konzerve, ili konzerve kuhanoga graha, s kutijama jajā u prahu (tzv. *Trumanovih jaja*), s prilično novom zimskom odjećom i obućom, što je sve potjecalo iz američkih ratnih rezervi, a u Jugoslaviju je slala legendarna UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Agency*, Uprava Ujedinjenih naroda za potporu i obnovu).

Pušači su se, nesvjesno, trovali, u nedostatku pravih papirića (tzv. *kartinā*) – a s duhanom na čiju ih je sadnju silila država kako bi povećala prihode od monopola – praveći smotke od tankoga novinskog papira listova što su se, kako bi se olakšala težina pošiljki za avionski prijevoz, posebno tiskali za vojsku na bojišnicama.

Mjesni je puškar izrađivao za susjede, pa i za moga oca, od krupnih čahura njemačkih protuavionskih mitraljeza, dodajući kotačić s kremenom i stijenj, domaće upaljače, koji su, nakon svakoga pripaljivanja cigarete, punili kuću opojnim mirisom benzina.

Uopće, za današnje je pojmove gotovo svaki zatvoreni prostor u ono doba, škola, dom kulture, kinodvorana, bio prezasićen snažnim mirisom, a pokatkad čak i smradom. S vodom crpljenom iz bunarā, sa sapunom što se još pravio od mesa ostarjele magaradi, s benzinom u kosi kojim su se i dalje uništavale uši preživjele iz rata, većina ljudi nije mogla ni sanjati o higijeni koju danas smatramo uobičajenom. Mnogo me poslije iznenadila činjenica da naš jezik ne obiluje riječima za bezbrojne preljeve svijeta nosa: *blagovonje, miris, miomiris, vonj, smrad, zadah* i još ponešto, a gotovo sam se ražalostio kad sam kod Skoka otkrio da je i najobičnija riječ *miris* grecizam (*myrízō* 'mirisati'). Engleski jezik, sredstvo klasne slojevitosti, kulturno pofrancužen, i općenito romaniziran, upravo, što neće biti slučajno, obiluje njušnim oznakama: *scent, parfume, fragrance, flavour, aroma, bouquet, odour, smell, savour, exhalation, reek, fume, redolence, stench, tang* itd. Uzgred budi rečeno, s time sam se posebno mučio dok sam tragao za hrvatskim riječima za mirise pokušavajući prevesti Yeatsovu *Viziju*. U nas poznata izreka cijeli taj raspon svodi, pri opisu čovjeka bez svojstava, na klasičnu binarnu opoziciju: *Nit smrdi nit miriše*. Umjesto izravnih oznaka, hrvatski jezik poseže za slikama konkretnih predmeta: miriše kao ruža, dunja, ljubičica, tek uzavrelo mlijeko itd.; smrdi, ili zaudara, na trulu ribu, dlakavo staračko pazuho, galantni odnos tvora i tvorice, pasji izmet na kiši itd. Je li, dakle, opravdano zaključiti da nekadašnjemu nepismenom težačkom

narodu te razlike, izražene jezikom, nisu ni bile potrebne? Jedna moja uspomena kao da to potvrđuje. Prof. László vodio me, čim sam došao u Zagreb, u Zoološki vrt, gdje smo posjetili i ptičju nastambu. Tako je zaudarala da sam mislio da ću se onesvijestiti, ali me on poučio da za desetak minuta to uopće neću primjećivati, što se pokazalo istinitim. Uostalom, neoprani ljudi u tramvaju ili u autobusu uglavnom ne smrde samo sebi, štoviše se čude videći da putnici oko njih, ako ikako mogu, stvaraju krug.

I sinjska je Gimnazija, u zanosu industrijske revolucije što se upravo razbuktavala, okupljala ne samo, uz gradske, nadarene učenike iz zaostalih potplaninskih sela – od kojih su mnogi poslije postali sveučilišni profesori, inženjeri, liječnici itd. – nego i tzv. djecu palih boraca iz cijele Dalmacije u đačkome domu što se protezao u njezinu prizemlju: desno djevojke, lijevo mladići.

Nasuprot tomu mirisno-smradnom kovitlacu što se širio od neoprane mladarije, u kojoj je usto još bjesnjela hormonalna oluja, u toj neobičnoj smjesi urbaniteta i folklora, kao protivnost isticao se neobičan lik: profesor Bulcsú László.

U njemu su se spajale dvije posvećenosti na kakve nova sredina nikada nije naišla: posvećenost *sportaša* plivača (rekordera Hrvatske u leptirovu stilu) i intelektualna posvećenost jezicima. Štoviše, zahvaljujući izvanredno istančanomu lingvističkom sluhu, začas je svladao lokalnu akcentuaciju i rečenične modulacije te gubljenje *i* i *u* u nenaglašenom položaju i bez duljine, tipa *idēn ù Splt* 'idem u Split', *zà stra* 'za sutra' i sl., pa je s domaćim ljudima odmah počeo komunicirati na dijalektu koji im je najprisniji, to neobičnije što je u svemu drugome bio stranac, izrazito nehrvatskoga imena i prezimena.

Stanovao je na uzvišenju u središtu gradića, poznatom kao Žankova glavica, kod vrlo pametne domaćice Ankice Poljak, kamo sam se često svraćao i gdje me poučavao tehnicu bilježenja naglasaka, osnovama španjolske gramatike, arapskomu pismu na kojem se pisalo hrvatski (*alhamijado*) i drugim zaludicama što su se rano ukorijenile u moj život. Uz elementarnu rusku i englesku gramatiku osobito je inzistirao da svladamo *copia verborum* (obilje riječi), iz dugačkih popisa što ih je sâm sastavljao po načelima koja sam, možda, tek poslije razumio.

Kad je Vice Buljan, nekoć Titov ministar ribarstva, u jeku industrijalizacije, pokrenuo izgradnju tvornice konca *Dalmatinka* – koja je inspirirala i jedan zaboravljeni i pomalo šašav pokus, tj. da se u Sinjskom polju pokuša uzgajati pamuk kao sirovina – za radnike je i građanstvo, podno stare tvrđave, izgradio pravi olimpijski bazen (50/25), s popratnim sadržajima.

László je odmah od domaćih mladića sastavio neku vrstu plivačkoga kluba, s lokalnim natjecanjima, a sâm je svaki slobodan trenutak uzimao da bi otplivao po 250 njegovih dužina. Sjećam se da je imao pred sobom daščanu ploču dok je vježbao noge i svojevršne drvene okove na nogama dok je vježbao ruke, i najčešće bi trenirao u prsnom stilu. Jednoga mi je predvečerja u listopadu, već poodmakle hladne jeseni, dok sam kao balavac pripaljivao cigaretu uz bazen, viknuo s tamne vode: *Don't spoil the air!*

Kad bi veslao nogama, uvijek je na ploči pred sobom imao neki jezični zapis: sjećam se turskih glagolskih paradigmi.

Lakoća s kojom je svladavao najzamršenije gramatičke probleme raznih jezika, među kolegama gimnazijskim profesorima, i među nadarenijim učenicima, istodobno je pobuđivala divljenje i malodušnost: svima je bivalo jasno da nisu na njegovoj razini.

On je sâm, pokatkad, znao ironično prokomentirati taj jaz, ali se ne pamti da je ikad ikomu odbio kolegijalnu molbu za pomoć, a kad bi zapazio pametnijega đaka, na diskretan bi način sve učinio da razbudi njegove, ili njene, zapretane intelektualne potencijale.

Što se mene tiče, prof. László, sa svojim, u ono doba, nesvakidašnjim analitičkim pristupom – jer je, pokraj svega, bio i nadaren matematičar – svakoj pojavi, ne samo jezikoslovnoj nego i životnoj, razbuđivao je u mojoj spontanoj dječaćkoj monomaniji, s neizlječivim krizama prve ljubavi, uz šokove što ih izaziva lomljenje emocionalnih i kulturnih klišeja, još prvobitnu, moć samorefleksije, tj. da sâm sebe pokušam vidjeti kao neku vrstu stranca, kojega tek valja upoznati, i da se odučim od toga, zahvaljujući rasvjetljavanju sama sebe, da u drugima gledam puku vlastitu ogledalnu projekciju.

Nije, u mojem slučaju, bilo očaravajuće samo njegovo golemo *znanje* nego zarazna sposobnost da sve o čemu je mislio dovede u zonu *neznanja*, tj. u ono prvobitno stanje mentalnih procesa kad neki neodređen naslut, o kojem još ne znamo ništa, tek poprima obrise spoznajnoga uvida.

Možda zbog te svoje karakterne crte, tj. da uvijek seže s onu stranu obrazovnoga procesa, što se većine njegovih đaka tiče, a poslije i studenata, vjerojatno nije bio onako uspješan pedagog koliko je bio pronicljiv mislilac. On je, u tom pogledu, bio tipičan profesor za profesore. Mislim da sam od njega, u doba formiranja, najviše naučio, ako sam išta naučio, o onome o čemu me on *nije* izravno poučavao, tj. o pristupu bilo kojoj stvari, koliko nam god bila prisna, kao da je *prvi put vidimo*. Već sam tada zapazio da se, kad su posrijedi, npr., dijalekatska obilježja kraja oko Sinja – odakle je potjecala većina njegovih gimnazijalaca – on uvijek koncentrirao na jedan primjer, pokušavajući analitički dokučiti da li, i po čemu, pripada mjesnomu

sustavu, tvorbeno, akcenatski itd., ili je zanimljiva iznimka. Za tu je svrhu stao puniti, na temelju jezika živih sugovornika, dvije omašne bilježnice: jednoj je na koricama pisalo *Svaštara*, a drugoj *Trapula*, s idejom da je to područje, na koje se većina stanovništva doselila u drugoj polovici 17. st., štokavsku ikavštinu, s bogatom frazeologijom, sačuvalo netaknutu. Domaća fraza *Nije stvāri*, tj. *Loše je*, prvi mi je put u njegovu zapisu, do jučer intima, odjednom postala nepoznata, neobična. Tako sam se, u najprisnijoj blizini zavičaju, *odvojio* od njega, a pomalo i od samoga sebe.

Kad je, najposlije, napustio Sinj i postao Ivšićev asistent, sjećam se da je kolegama u bivšoj zbornici poslao novogodišnju čestitku na 12 jezika, među kojima sam zapamtio latinsku: *Opto et ominor omnibus vobis in proximum annum laeta et fausta*.

Njegova prekrasna prva žena, s kojom je u Sinju razgovarao na mađarskom, nestala mu je iz života čim su se odselili u Zagreb. Ukupno se ženio tri puta. Ja sam mu na trećem vjenčanju bio kum 1979. i taj mu se brak održao. Svaki bi me put dirnuo kad bi mi rekao: *Kume moj!*

II.

Prof. dr. Bulcsú László (koji se uvijek potpisivao na mađarski način kao László Bulcsú, što je, na njegov užas, zbunjivalo studente, te im je, zbog nepoznavanja te konvencije, prijela uskrata potpisa u indeksu) bio je svojevrsni živi oksimoron: hodao je brzo, pomalo nezgrapno, toliko izbačena prsnoga koša naprijed te se činilo da će se svaki čas srušiti, ali kad bi skočio u bazen, bez poteškoća bi, elegantno, leptir-stilom otplivao po desetak kilometara, a da mu se, uz liječničku kontrolu, puls ne bi nimalo ubrzao; u društvu mladih žena, jer starije nije baš lako podnosio, uvijek se naoko doimao pomalo nezainteresirano, čak beskrvno, glasa gotovo ženskasta uz muževnu staturu, ali su, u stvarnosti, njegove veze bile i raznovrsne i strasne: i kad se ženio, supruge su mu, u dugome nizu, bile mlađe od njega desetak, petnaestak ili tridesetak godina; po veoma svedenim, sinkopiranim, rečenicama što ih je izgovarao, ako niste poznavali, ili bi vam izmakao, makrokontekst kojemu su pripadale, olako biste zapali u napast da ga doživite kao oličenje intelektualnoga kaosa, dok je istina bila da pred sobom imate jedan od najuređenijih umova što ste ih mogli sreći.

Kad mi je predloženo da kao njegov gimnazijski đak, a poslije kao neka vrsta učenika-prijatelja, prizovem u pamćenje već izbljedjele uspomene na to rano životno doba, našao sam se u nedoumici, kao nelingvist, kako da

raštrkane slike što izvire iz dubina vremena, a da ne bi bile puka niska nerazumljivih anegdota, smjestim u neki opći okvir koji bi im pružio smisao. I prvi mi je put na um pala naslovna rečenica: *Potruga za savršenim jezikom i za apsolutnim prijevodom*. Ovako izdvojena, može lako zazvučati kao sumnjiva *floskula*, ali ja je vidim kao neku vrstu *formule* profesorove intelektualne sudbine.

Kao student, a poslije i kao asistent prof. Stjepana Ivšića, bio je, poput većine pripadnika njegova naraštaja, poklonik jezika Vuka Stefanovića Karadžića, posebno u njegovu *Srpskome rječniku* i u prijevodu *Novoga zavjeta*. Jezikoslovci, pisci i prevodioci, napose u Hrvatskoj, pa i na zagrebačkom Kaptolu, iz raznovrsnih su razloga taj jezik držali klasičnim i podesnom osnovicom da se na njemu izgradi budući književni instrument prilagođen zadaćama zahuktale industrijske revolucije i moderne znanosti.

Slutim da je prof. László u tom jeziku bio isprva očaran nečim drugim, tj. njegovom izvanrednom akcenatskom, tvorbenom, sintaktičnom, itd., *usustavljenosti* – koja je, a to lingvisti danas znaju, uglavnom potjecala odatle što je bio posrijedi Vukov lokalni, arhaični, ruralni, dijalekt hercegovačkoga ijekavskog tipa – dakle njegovom *prirodnom savršenosti*. U petom izdanju Homerove *Ilijade* (1962.), što ju je bio preveo Tomo Maretić, Ivšić je izmijenio cijeli niz heksametara, i većinom mu je, u raspravi o metričkim problemima, a oni su, uglavnom, akcenatski, sugovornik bio Bulcsú László. To nam, samo po sebi, danas ne bi govorilo ništa da se stari profesor, čak pomalo neljubazno, nije potužio na svoga asistenta: “On je po mojoj želji preuzeo i posao oko korekture, ali je bez moje volje akcentovao i riječi gdje akcent ne upućuje na metričko čitanje. To sam nepotrebno bilježenje opazio tek u reviziji, prekasno da ga uklonim.”

Po *tadašnjem* razboritom sudu prof. Ivšića, naime, nije bilo nikakve potrebe da se akcentiraju riječi koje su se lako mogle pročitati na temelju metričke strukture stiha, ali je prof. László mislio daleko *unaprijed*: *današnji*, čak i obrazovaniji, čitatelj više nije kadar ni naslutiti pravila skandiranja bez akcenatskih pomagala, a i s njima jedva. Vjerojatno je on imao na umu dodatnu svrhu, tj. zauvijek vjenčati – i tako što dublje ukorijeniti u kulturnu svijest – dvije savršenosti: Vukov i Daničićev naglasni sustav i strogi metrički ustroj Homerova spjeva, to više što oba potječu iz *usmene* predaje i upravo su zato bili dragocjena građa za *pisano* raščlambu, pritom držeći *prijeko potrebnim* upravo ono što je Ivšić smatrao *suvišnim*, naime akcentima obilježiti *sav* Homerov spjev. Uostalom, on je, u grčkom izvorniku, potpuno akcentuiran.

Da je moja pretpostavka opravdana, može se potkrijepiti dodatnim razlozima: prvi svoj prijevod s akkadskoga, pjesničku *Pripovijest o siromahu* iz

Nippura (Republika, br. 12., 1966.), sasvim je akcentirao. Svima je koji su se s njime izbližega susretali, poznato kako je, gotovo bolno, trpio, s razmahom televizije šezdesetih i sedamdesetih godina, slušajući rasap naglasnoga sustava s jugoslavenskih ekrana: suvremeni su mu elektronički mediji danomice vrijeđali uši porukom da je svršeno s jezičnom monocentričnošću, osobito u ortoepiji, i da moderna fragmentacija društvenih funkcija neumitno utječe na jezik: on, čak, prestaje postojati kao jedinstven entitet. Na tu je pojavu László reagirao gotovo instinktivno.

Sjećam se, kao danas, jednoga popodneva 1976., kad sam ga posjetio, po običaju, u njegovu stanu u Savskoj br. 1: molio me da mu nešto praktično pomognem. Tutnuo mi je, međutim, u ruke strojopis akkadskoga kozmogonijskog spjeva *Enūma eliš*. Za razliku od *Siromaha iz Nippura*, prepjevanoga u (nesemitskim) pravilnim dvanaestercima, bio je pretočen u (nesemitske) osmerce, dosljedno onaglašene. Između ta dva rada proteklo je bilo deset godina. Prijevod je bio tečan i gotovo klasičan, i upravo mi se zato učinilo da nešto s njim nije u redu. Oprezno sam ga upitao zar je moguće da su se Akadani utjecali nekoj vrsti standardne dubrovačke versifikacije, osmercima i dvanaestercima: još mi je vrela u glavi velika rasprava prof. Svetozara Petrovića, njegova prijatelja, *Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti* (1968.), u kojoj se, metametričkim razlozima, rasvjetljava paradoksalna odsutnost klasičnoga (talijanskog) soneta i endekasilaba u djelima dubrovačkih i drugih pjesnika: i kad su prevodili, ili adaptirali, kojega petrarkista, oni su sa sadržajem prevodili, ili adaptirali, i *formu*. László je, koliko se sjećam, znao za taj Petrovićev rad i cijenio ga.

Zaboravio sam kako je dalje tekao razgovor, jer je on neopazice prelazio s teme na temu slijedeći vlastitu unutarnju kartografiju, a ni ja nisam bio stručnjak do čijega bi mišljenja držao, ali je *Enūma eliš* uskoro potpuno preradio i gotovo ga u svakom detalju uskladio s akkadskom versifikacijom, kojom vladaju potpuno drukčiji obrasci, ili, kako je on sâm napisao u popratnoj bilješci: "Samobitna je osobina akkadske metrike smjena između ograničenja u broju naglasnih jedinica i slobode u broju slogova. Po broju naglasnih vrhova stih može biti najmanje dvoudaran, a najviše sedmoudaran. [...] Gdje je god bilo moguće, a da se ne naruši ovjerenost izraza, nastojali smo usproizvesti i broj udarnih vrhova i broj slogova u svakoj poli stiha i stupanj obilježnosti reda riječi, a gdjekad i naglasnu raspodjelu." (Iz ovoga je navoda izostavljena akcentuacija.)

U prijevodu se, uz ostalo, prvi put javlja i tehnička novost: napušta se klasični četvorni sustav bilježenja naglasaka (kratkosilazni, dugosilazni, kratkouzlazni, dugouzlazni) i znak za duljinu i uspostavlja se jednostavniji

(ako su vam poznata pravila), od okomitoga znaka (iktusa) i duljine. Prijevodni je jezik tu i dalje klasična štokavština, ali se osjeća kako ga László već prilagođava ne samo da slijedi versifikaciju koja mu je dotad bila strana, nego i da u sebe upije što više značenjskih i strukturnih elemenata izvornoga djela. I pravopis je donekle modificiran: poput Luke Botića u *Bijednoj Mari* (kojega ne spominje) razlikuju se tri refleksa *jata, je, ije, ie*. Po običaju, i spjev i popratni tekst sav je onaglašen. Novost je što se izvornik ne podvrgava prijevodu, nego upravo obratno: prijevod se nastoji prodahnuti duhom izvornika, na neki način ukinuti, ili učiniti što nevidljivijom, među što ih dijeli poput Aheronta. To je jedan od predznaka onoga što će László u kasnijoj fazi svoga djelovanja propovijedati kao potrebu da se apsolutno sve, kad su posrijedi tuđice, *prevodi*.

Poznata su nam dva najizrazitija starija i jedan moderni autor koji su se također zalagali za tu vrstu orijentacije poznate kao *jezični purizam*; prvi je Bogoslav Šulek i njegov znameniti *Rječnik znanstvenoga nazivlja*, drugi je Franjo Kuhač i njegov *Katekizam glazbe*, treći je Tomislav Ladan i, uz ostalo, osobito njegovi prijevodi Aristotela. László bi se, samo da je poznao njegovo djelo – kojim sam se i ja kasno susreo – možda najviše oduševio Kuhačem: *Katekizam glazbe* (posebno drugo izdanje, 1889.) čudezna je riznica terminoloških krasota. Gotovo su svi glazbeni izrazi prevedeni na hrvatski: klarinet je *zveklja*, kadenca *glasoklon*, kompozitor *glazbotvor*, kvartet *četverovir*, orgulje *cjevovir*, sopran *sitno žensko grlo*, alt *krupno žensko grlo*, tenor *sitno muško grlo*, bariton *muževno grlo*, bas *krupno muško grlo*, uvertira *otvorka*, oratorij *bogomoljka*, itd. Na počecima današnje hrvatske države, devedesetih, opću je razdraganost pobudio pokušaj da se helikopter nazove *zrakomlat*, a kako se u Babić-Finka-Moguševu *Pravopisu* već nalazila uputa da se *džambodžet* (jumbo-jet) zamijeni izrazom *mamutnjak*, u novinama su se pojavljivale rečenice poput ove: *Predsjednik Tuđman presjeo je iz zrakomlata u mamutnjak i odletio u Dayton*. Da su se ukorijenili u prirodnom jeziku ili u terminologijama, pa čak i da su zaživjeli u *slangu*, svi bi ti izrazi izgubili karikaturalnost, kao što su je izgubili nekoć rogovatni *kolodvor, proračun, oporba*, koje više i ne primjećujemo.

Šulek je, stvarajući moderno znanstveno nazivlje u 19. st., pa čak i domobransku vojnu terminologiju, unatoč obrascima posuđenima iz češkoga i drugih slavenskih jezika, uspio svoj konstrukt, uvelike, uvesti u društveni život na *impersonalan* način, tj. preko školskih i državnih ustanova.

Pokušaj Franje Kuhača da dokraja kroatizira stručno glazbeno nazivlje propao je u sudaru s ustaljenom internacionalnom tradicijom građanskoga Zagreba, u svijetu muzike i muzikologije, koji je već bio razvio vlastiti jezik,

većinom njemački, i sâm puristički. No, taj terminološki krah nije nimalo pomračio njegov veliki muzikološki ugled.

Gotovo ništa od novotvorevina veoma plodnoga i dovitljivoga kritičara i prevodioca Tomislava Ladana nije prodrlo u tekući književni jezik: po mojem mišljenju, to je zato jer je on u svemu što je radio bio *autor*, pa bi, na neki način, bilo ravno intelektualnoj krađi – osim u stanovitom tipu travestije – oponašati njegov lingvistički postupak. Premda je imao filološke, osobito etimologijske, sklonosti – bio je izvrstan klasičar i poliglot – usuđujem se misliti da su one manje važne same po sebi nego kao dio njegova bogatoga autorskog i prevodilačkog djela, tj. kao dio njegove književnosti.

Smješten u ovu hrvatsku jezičnu perspektivu, prof. Bulcsú László doima se, ne samo mene, kao neka vrsta kulturnoga paradoksa: suočavamo se s velikim poteškoćama kad ga danas, kao ličnost iz obrazovne povijesti, pokušavamo klasificirati i, koliko je uopće moguće, vrednovati. Prelistavajući domaća i strana stručna djela bilo koje lingvističke discipline, među stotinama autora njegovo ime nećemo naći. Čudno je da nije – kad se ima na umu njegova golema jezična erudicija (znao je četrdesetak jezika) i teorijska sprema – za sobom ostavio ni jednu omašnju sintetsku knjigu, poput Émilea Benvenistea, Noama Chomskyja ili, čak, Ranka Bugarskog, Ranka Matasovića ili Radoslava Katičića (da spomenemo samo neke autore), iako po analitičkim sposobnostima za njima nije zaostajao. Prosječno obrazovan čovjek može i danas imati koristi od njegova možda najambicioznijega teksta, pod naslovom *Broj u jeziku (Naše teme, zbornik radova 1959.)*, u kojem, tradicionalnom štokavštinom, uvodi hrvatski jezik – koji se dotada razmatrao, uglavnom, u mladogramatičarskoj tradiciji – u svijet tada modernoga strukturalizma, praktično za potrebe budućega strojnog prevođenja, a teorijski da se, gotovo matematički, obuhvati njegov gramatički ustroj.

Stjecajem prilika, dok je na stroju pisao taj ogleđ, u tzv. asistentarnici, zgradici s desne strane današnjega Sveučilišta, zajedno s (pokojnim) Krunoslavom Pranjićem sjedio sam za istim stolom prekrivenim rječnicima i gramatikama, dok su se u kutu, na rešou, kuhale profesorove omiljene hrenovke, što ih je gutao s golemim količinama mlijeka iz boca s aluminijskim čepovima, koje nije bacao, nego ih je pribirao i odnosio na metalni otkup.

U asistentarnicu je, povremeno, već gotovo slijep i veoma oronuo, dolazio i prof. Stjepan Ivšić kako bi raspravio metričke probleme Homerove *Ilijade*, koju je upravo redigirao. Profesor i njegov asistent pretresali su štokavske akcenatske tančine u takvim jezičnim skraćenicama da su se oni međusobno savršeno razumjeli, dok bi neupućen slušalac, čak i kad bi ga problematika zanimala, ostajao bespomoćan.

Među nekoliko legendarnih uspomena i moga mladalačkoga života ubraja se i ova. Mislim da sam bio u sedmom razredu sinjske Gimnazije kad mi je prof. László iz Zagreba poslao zbirku pjesama A. G. Matoša, u lijepom izdanju tadašnje *Zore*, da je akcentuiram onako kako bi se ona čitala u mojem rodnom gradiću. Prije nego što je napustio Sinj, naučio me, kao što sam već rekao, bilježenju akcenata, a poslije smo se dopisivali na kurzivnoj glagoljici, bosančici i arebici, pismima na kojima i danas zapisujem privatne bilješke.

Čim sam, s onaglašenim Matošem, doputovao u Zagreb, u posjet teti, koja je bila bankarska službenica, László me odveo k prof. Ivšiću, koji je upravo pakirao knjige, rukopise i druge stvari u sobi iznad Meštrovioveve *Hrvatske povijesti* pred pročeljem Sveučilišta. Privukli su mi pažnju veliki listovi pak-papira, s krupno ispisanim riječima, razbacanima po stolicama i podu kako bi ih mogao pročitati. Matoša je, i ne pogledavši ga, odložio na stranu i, kao da je to samo od sebe razumljivo, dao mi znak da mu golemu korespondenciju razvrstam po jezicima: očito je da nije shvatio da sam ja samo skromni đak. Ponesen nadahnućem, što ga je razbudila trema, prihvatio sam se toga posla kako sam najbolje znao i, dok sam ga privodio kraju, naletio sam na nešto neobično: na cijeli svežanj oporuka što su ih, većinom na dijalektima, pisali seljaci, a za potrebe ostavinskih rasprava trebalo je da profesor, na temelju lingvističke analize, točno dešifrira njihovu posljednju volju. Na kraju sam, kao honorar, u pletenoj vrećici dobio kilo naranača. Premda je u sobi bio nazočan, cijelo sam vrijeme osjećao, pomalo neugodno, njegovu odsutnost, i to ne samo zato što nije pokazivao zanimanje za mene, zaokupljen sam sobom, nego jer je on pripadao onomu tipu starih profesora (što sam shvatio mnogo poslije) čiji su ih stručni autoritet i, povrh svega, srednjoeuropska tradicija izdizali u sferu gotovo božanske nedodirljivosti: osim nekolicine sebi ravnih, sve su druge, napose studente, spontano doživljavali kao puku ispomoć pri izradi kakva projekta. Između profesora, đaka i studenta zjapio je jaz, to nepremostiviji zbog konvencije da se samo stariji mlađemu smije obraćati s *kolega*.

László je, međutim, bio sušta suprotnost: pomalo boemski nastrojen, nekonvencionalan u odijevanju i prehrani, sklon humoru (naročito lingvističkim dosjetkama), spreman da kolegama svaki čas pomogne golemim znanjem, ipak je uspijevaao sve vrijeme očuvati vlastitu apartnost, i to tako da je držao otvorenim jedini pristup do svoje ličnosti, tj. da se sugovornik zanima za jezik ili za ono što on o tome umije reći. Privatni svijet, ako nije bilo prijeko potrebno da se dotakne, bio je isključen. Ako bi među kolegama ili među studentima naišao barem na tračak lingvističke znatiželje, tako bi se razdragao te bi bio kadar o najbizarnijoj temi, o komutabilnosti

slavenskih akcenatskih sustava (na kojima je, ako me pamćenje ne vara, i doktorirao u Chicagu), ili o ustroju stiha u akkadskome, ili o laringalnoj teoriji, itd., izgovoriti najuređenije izlaganje, pod uvjetom da je čovjek navikao na njegove sinkopirane rečenice.

Mislim da je on imao natprosječno razvijen analitički um, i kao da nije imao sklonost ni prema kakvoj sintetičnoj teoriji: uvijek je, naime, od sugovornika koji bi se zalagao za neku opću ideju, tražio da je potkrijepi primjerom, i onda bi je raščlanjivao ili kao potkrepu u sklopu nekoga jezičnog sustava ili kao njegovu anomaliju. Njegova je želja za *naučljivim* strukturama u četrdesetak jezika, koliko ih je svladao, bila neutaživa, što ga je vjerojatno, prirodnim slijedom, odvelo u informatiku, koja, kao i sâm jezik, počiva na binarnim opozicijama, najprimitivnijem i najsavršenijem kodu.

Kad se, dakle, ogleda njegova hrvatska jezična praksa, od već spomenutoga eseja *Broj u jeziku* preko najranijih prijevoda poezije (jer prozu, kao manje formaliziranu, nikada nije prevodio), npr. Puškinova *Spomenika* ili *Siromaha iz Nippura*, pa do spjeva *Enūma eliš* i najkasnijih prevedenih i izvornih tekstova, vidjet će kako se on, isprva, strogo držao, kao i prof. Ivšić, vukovsko-maretićevske norme – koju su klasičnom učinili *prijevodi Staroga i Novog zavjeta* te Homerove *Ilijade* i *Odiseje* – ali čim je, prateći pisane i elektroničke medije, kao i upotrebu jezika na javnim mjestima, uključujući i sveučilišne učionice, postao svjestan da se ona, osobito akcenatski, a djelomično i sintaktički, praktički raspala na više podsustava, stao se od nje okretati.

U spjevu *Enūma eliš*, kad uvodi dvoznačni sustav naglašavanja (iktus i duljina), utječe se, ako se ne varam, ponajviše *tvorbenim* mogućnostima hrvatskoga, neovisno o tome da li su se oblici koje upotrebljava igdje prije njega javili u književnoj praksi, dok u konačnoj fazi djelovanja ne posegne za starim, potpuno virtualnim, jezikom Zagrebačke škole i *Ilirske slovnice* Vjekoslava Babukića. Bode u oči činjenica da nijedna jezična praksa – osim i danas važeće vukovsko-maretićevsko-brozovske – koju je *državno* oktroirao još ban Dragutin Khuen-Héderváry – nije stvorila ni jedno važnije *književno* djelo. Dirljivo je da je, u moderno doba, kad jezici odumiru pogođeni epidemijom informatičke revolucije, prof. Bulcsú László stvorio, ili uskrisio, i kao prevodilac i kao njegov standardizator, potpuno *autorski* medij na temeljima jedne gramatičke koncepcije, iz sredine 19. st., koja pak nikad nije zaživjela u živoj uporabi. Kad prosječan kulturni čovjek danas gleda na tu orijentaciju, teško da je dorastao procijeniti njezinu *društvenu* vrijednost i zato je spontano smješta među puke bizarnosti.

Poznato je da je Bulcsú László gotovo tjelesno trpio od straha od tzv. redundancije, ili, kako bi on rekao, *zalihosti*, u onome što je sâm pisao. To se, pokatkad, očitovalo kao takva krajnost te bi mu trebalo po dva sata da sroči poruku od dva retka da toga i toga datuma neće biti predavanja studentima.

Njegov je svetac zaštitnik bio Pāṇini, glasoviti sanskrtski gramatičar, vjerojatno iz 4. st. prije Krista, autor djela *Pāṇiniya*, tako zbijenoga te se u njemu ništa ne ponavlja i zato neproničnoga bez iscrpnih komentara, ali je on, istodobno, i *ṛṣi*, što je oznaka vidioca, sveca i nadahnuta pjesnika. Slutim da je László s onu stranu svakoga jezika tražio vlastiti korijen. Inače bi, kao što je primijetio Arthur Rimbaud, već puna usredotočenost na prvo slovo abecede bila dostatna da izazove ludilo.

Potruga za savršenim jezikom, preko apsolutnoga prijevoda – u kojem bi se, idealno, ali ne i stvarno, ukinula granica među jezicima – prirodno ga je, najposlije, odvela do onoga što je naslutio kao konačnu svrhu, tj. *do verbalnoga konstrukta nad kojim analitički um ima punu vlast*.

Prirodni jezik, svaki prirodni jezik, unaprijed uvelike upravlja urođenim govornikom, koji je, zahvaljujući i njemu, istodobno i pojedinac i društveno biće. László se upustio u prekrasan pokušaj, ostvaren u simboličkim jezicima matematičke logike i drugih disciplina, da u konačnici posve *umjetan jezik* upregne u zadaće *poezije*, tj. da dokraja, možda i ne znajući za to, afirmira Mallarméovu izjavu Degasu da se poezija pravi od riječi, a ne od ideja. On je išao i korak dalje: pravio je i same riječi.

Poput mnogih drugih Hrvata (imao je dvostruki identitet), i László je, vjerojatno, očekivao da će s nastankom neovisne hrvatske države – kojoj je i u Monarhiji i u dvije Jugoslavije bio oktroiran standardni jezik – i na njegovu području stvari krenuti od ništice, pri čemu bi i on sâm bio jedan od pionira preokreta. To se razabire i iz serije članaka što ih je bio objavio u *Globusu*, po narudžbi glavnoga urednika Denisa Kuljiša, a koje sam novinarski opremao ja kao urednik.

No, bilo je kasno. Na jeziku omrznutu mnogima već je bila napisana sva klasična hrvatska književnost, znanost, filozofija, novinarstvo itd., i nerealno je bilo očekivati da će se sve to baciti na ropotarnicu. No, bio bi gluh kraj zdravih ušiju tko kasni njegov jezik ne bi čuo i kao oblik vrlo *intelektualne poezije*.